

सन्मति

मराठी भाषेत ‘ जैनबोधक ’ व ‘ प्रगती आणि जिनविजय ’ ही साप्ताहिके पाऊण शतकाहून अधिक काल आपापल्या परीने विचारजागृतीचे, धर्मप्रसाराचे व समाजप्रबोधनाचे कार्य मोळ्या निष्ठेने व अखंडितपणे करीत असली तर जैन साहित्याच्या सेवेला संपूर्णपणे वाहिलेल्या, उच्च अभिरुचीच्या संवर्धनाला विशेष महत्त्व देणाऱ्या व अभिजात वाड्मयाची जाणीवपूर्वक जोपासना करणाऱ्या एखाद्या दर्जेदार व भारदस्त मासिकाची अत्यंत उणीव भासत होती; स्वातंत्र्योत्तर काळात तर ही उणीव फार प्रकर्षाने जाणवत होती; कारण जैनांची अस्मिता प्रज्वलित करू न त्यांचा प्रचंड व समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लोकांपुढे अभिनव पद्धतीने मांडण्याची निकड निर्माण झाली होती. ही उणीव भरू न काढण्याचे ऐतिहासिक कार्य कारंजा, सोलापूर व बाहुबली येथील दिगंबर जैन गुरुकुलांत शिक्षण घेतलेल्या व प्रखर ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या तरुण जैन साहित्यिकांनी पं. माणिकचंदजी भीसीकर, एम. ए. न्यायतीर्थ (संचालक, बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम व विद्यापीठ बाहुबली, कोल्हापूर) यांच्या समर्थ नेतृत्वाखाली ऑगस्ट, १९५० मध्ये ‘ सन्मति ’ मासिकाची रथापना करू न पुरे केले.

‘ सन्मति ’ मासिकाने गेल्या २७ वर्षांत उच्च दर्जाच्या व सत्प्रवृत्तिकारक साहित्यनिर्मितीला फार मोळ्या प्रमाणावर चालना दिली. ‘ सन्मति ’ ने पाव शतकात ३५ धार्मिक पुस्तके ३० खास विशेषांक, जैन - जैनेतर अशा ४३० मान्यवचर लेखकांच्या ११५१ विचारप्रवर्तक लेख, नवोदित अशा २०८ कथा - लेखकांच्या ५२५ बोधप्रद कथा, नव्या - जुन्या अशा १६७ कवीच्या ५११ कविता आणि २११ व्यक्तिपरियात्मक लेख, ४६ क्षेत्रपरिचयात्मक लेख व ३३ साहित्यपरिचयात्मक लेख प्रसिद्ध करू न मराठी जैन साहित्यात मोलाची भर घातली. एवढेच नव्हे तर अनेक नवोदित लेखकांना विशेष मान्यता मिळवून दिली. तसेच जैन धर्म, तत्त्वज्ञान, इतिहास, वाड्मय कलाकौशल्य इत्यादी विषयांवर जैन व जैनेतर अशा अधिकारी विद्वानांचे विविध प्रकारचे मौलिक साहित्य प्रसिद्ध करू न ‘ सन्मति ’ मासिकाने जैन संस्कृतीची महनीयता समर्पकपणे पटवून देण्यात मोठे यश संपादन केले आहे. शिवाय इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, कानडी आदी अन्य संपादन केले मौलिक जैन साहित्याची मराठी भाषांतरे देऊन आणि

प्राचीन जैन मराठी साहित्यावरील संशोधनात्मक लेख प्रसिद्ध करू न या मासिकाने मराठी जैन साहित्य समृद्ध केले आहे.

अशा रीतीने खास वैचारिक व नैतिक अधिष्ठान असलेल्या ‘सन्मति’ मासिकाने जैन साहित्य व संस्कृती यांची बहुमोल सेवा दाखविली आहे आणि त्याचवरोबर मराठी साहित्यात वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान मिळविले आहे. तसेच अत्यंत उच्च दर्जाचे व ध्येयनिष्ठ स्वरू पाचे च्या संपादक मंडळाने समाजात उपकृत केले आहे. विशेषत: अविरत परिश्रम घेऊन ‘सन्मति’ चे कुशल नेतृत्व व प्रभावी मार्गदर्शन केल्याबद्दल प्रधान संपादक पं. माणिकचंदजी भीसीकर आणि प्रमुख सहसंपादक डॉ. हेमचंद्र जैन यांना खास धन्यवाद दिले पाहिजेत.

| १८ |

‘जैनबोधका’ ची शतकाची वाटचाल

जैन नियतकालिकांची परंपरा

भारतात विविध भाषांमध्ये प्रसिद्ध होणाऱ्या जैन नियतकालिकांची संख्या फार मोठी असून त्यांनी धार्मिक, शैक्षणिक, नैतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आदी क्षेत्रांत जैनांची प्रगती होण्याच्या दृष्टीने अतिशय मोलाची कामगिरी बजावली आहे. जैनांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यास कारणीभूत झालेल्या घटकांमध्ये जैन नियतकालिकांना प्रमुख स्थान दिले पाहिजे. जैन नियतकालिकांनीच सामान्य जैन जनतेपर्यंत पाणिचमात्य इ आनाची कास धरणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, धर्मज्ञान सुलभ करू न देणे, संस्कृतीची अभिवृद्धी करणे, परिवर्तनाची आवश्यकता पटवून देणे, प्रगतीची आकांक्षा निर्माण करणे, उन्नतीच्या वाटा दाखविणे, विज्ञानाभिमुख वातावरण निर्माण करणे आदी गोष्टी विविध लेखांद्वारे पोहोचविल्या आणि सामाजिक परिवर्तनाला पोषक अशी मनोभूमिका तयार करण्यास विशेष हातभार लावला. ब्रिटिश अमदानीत आणि विशेषत: एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडापासून जैन समाजाने नियतकालिक या अभिनव साहित्य प्रकारचा अवलंब करण्यास सुरुवात केली. एवढेच

नव्हे तर जैन नियतकालिकांची सर्वतोपरी वाढ व्हावी, या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न केले. याचा परिणाम असा झाला की, कोणत्याही समाजाच्या व विशेषतः अल्पसंख्य समाजाच्या लोकसंख्येच्या मानाने जैन समाजातील नियतकालिकांची संख्या बरीच मोठी असून, त्यात अजूनदेखील सारखी भर पडत आहे.

अशा नियतकालिकांमध्ये मराठी भाषेतील जैन नियतकालिकांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतात सध्या प्रचलित असलेल्या जैन नियतकालिकांमध्ये वयाने सर्वात ज्येष्ठ नियतकालिक असण्याचा अपूर्व बहुमान मराठी भाषेतील ‘जैनबोधक’ या साप्ताहिकाने मिळविला आहे. इ. स. १८८५ साली स्थापन झालेल्या त्या वैशिष्ट्यपूर्ण नियतकालिकाने एक शतक समर्थपणे पूर्ण करू न १०१ व्या वर्षात अभिमानपूर्वक पदार्पण केले, ही जैन पत्रकारितेच्या इतिहासामध्ये अतिशय महत्त्वपूर्ण घटना आहे, इतकेच नव्हे तर संपूर्ण जैन समाजाच्या आधुनिकालीन सांस्कृतिक इतिहासातील खास उल्लेखनीय व अभिमानास्पद घटना आहे.

‘जैनबोधका’ चे अग्रेसरत्व

इसवी सन १८८५ च्या साप्टेंबरमध्ये जैनांचे द्रष्टे नेते व थोर विचारवंत शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी सोलापूर शहरात स्वतःच्या हिमतीवर ‘जैनबोधक’ या मासिक पत्राची स्थापना करू न महाराष्ट्रातील जैनांनी नवविचारांची प्रेरणा देण्याच्या अभिनव कार्यक्रमाचा शुभारंभ केला. या पत्राचा प्रभाव थोड्याच अवधीत सर्व भारतभर पडला आणि जैनांच्या वर्तमानपत्रांच्या अंगभूत सामर्थ्याची स्पष्ट जाणीव झाली. परिणामतः इसवी सन १८९४ मध्ये दिल्ली येथून ‘भारतवर्षीय दिगंबर जैन महासभे’ तर्फ ‘जैनमित्र’ या दोन हिंदी मासिक पत्रांची सुरुवात करण्यात आली आणि इसवी सन १९०२ मध्ये कोल्हापूरहून ‘दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभे’ तर्फ ‘श्री जिनविजय’ या मराठी मासिक पत्राच्या प्रकाशनाचा प्रारंभ करण्यात आला. यामुळे ‘जैनबोधक’ पत्राला जैन समाजात मार्गदर्शक पत्रामध्ये अग्रेसरत्वाचा मान प्राप्त झाला आहे आणि ‘जैनबोधक’ पत्राने तसे तोलामोलाचे कार्यही करू न दाखविले आहे.

सामाजिक परिवर्तनाची सुरुवात

‘ जैनबोधका ’ चे संस्थापक शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी सप्टेंबर, १८८५ ते ऑक्टोबर, १८९८ या तेरा वर्षांच्या आपल्या संपादकीय कारकीर्दीत पाश्चिमात्यांपासून घेतलेली स्वतंत्र मासिक पत्राची कल्पना व उपयुक्तता जैन समाजाला पटवून देण्याचे महनीय कार्य पार पाडले. तसेच त्यांनी त्या वेळी जैन ग्रंथांच्या छपाईस धर्माच्या नावाखाली होणारा सनातनी जैन लोकांचा तीव्र विरोध जैन शास्त्राधारे मोङ्गून काढून धर्मप्रचाराचा व धर्मजागृतीचा नवा व परिणामकारी मार्ग सुकर करण्यात मोठे यश संपादन केले.

या संकटातून विजयी झाल्यावर शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी जैनत्व नष्ट करणाऱ्या मिथ्यात्वाचे संपूर्ण उच्चाटन करण्याचे प्रयत्न अत्यंत निष्ठापूर्वक सुरु केले, सम्यक्क्वाचा अविरत प्रसार केला, धर्मग्रंथांचे क्रमशः प्रकाशन करू न जैन साहित्य सर्वांना उपलब्ध करू न दिले, समाजात स्वाध्याय करण्याची प्रवृत्ती प्रयत्नपूर्वक उत्पन्न केली. सामान्य लोकांना धर्मशिक्षणाची आवश्यकता पटवून देऊन त्यांच्यामध्ये धर्मशिक्षणाची अभिरुची जाणीवपूर्वक निर्माण केली. प्रचलित असलेल्या समाजहितविरोधी रु ढीना सातत्याने व तीव्रतेने विरोध केला. धार्मिक संस्था व मंदिरे यांचे हिशेब न चुकता व्यवस्थित ठेवावेत व ते दरवर्षी हमखास प्रसिद्ध करावेत, अशी नवी प्रथा पाडली. श्रावकांनी विविध ठिकाणच्या जैन ग्रंथभांडारांची सविस्तर माहिती करू न देऊन त्यांना जैन विद्येच्या सखोल अभ्यास करण्यास उद्युक्त केले. जैन तीर्थक्षेत्रांचे सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्व पटवून देऊन त्यांच्या संरक्षणाची उपाययोजना करण्याच्या आवश्यकतेकडे श्रावकांचे लक्ष वेधले. जैनांच्या प्रचलित भट्टारक संस्थेत कालमानानुसार समाजहितोपयोगी सुधारणा धडवून आणण्याची निकड प्रतिपादन केली आणि दिगंबर जैनांमधील विविध गोष्टीवरू न निर्माण झालेले अंतर्गत स्वरू पाचे तीव्र मतभेद नाहीसे करण्याचा हेतुपुरस्सर प्रयत्न केला.

अशा रीतीने सामाजिक परिवर्तनासाठी लागणारी योग्य मनोभूमिका निर्माण करू न शेठ हिराचंद दोशी यांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रकाराचा शुभारंभ केला आणि पुढील संपादकांचा मार्ग अतिशय सुकर केला.

साहित्य प्रकाशनास चालना

‘ जैनबोधका ’ चे द्वितीय संपादक पंडित कल्लाप्पा भरमाप्पा निटवे शास्त्री यांनी ऑक्टोबर १८९८ ते जुलै १९१६ या अठरा वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी यांचे कार्य यशस्वीपणे पुढे चालू ठेवले. पं. निटवे शास्त्री यांनी आपल्या संपादनकालात मुख्यतः जैन ग्रंथप्रकाशनाच्या कार्यावरच भर दिला. त्यांनी ‘ महापुराण ’ या काव्यग्रंथराजाचे मराठी भाषांतरासह मासिक रू पाने निरनिराळे भाग प्रकाशित करू न महान कार्य केले आहे. तसेच त्यांनी तत्त्वज्ञान व आचाविषयक असे अनेक उत्कृष्ट जैन ग्रंथ मराठी भाषांतरासह ‘ जैनबोधका ’ तून प्रकाशित केले.

अशा रीतीने पंडित निटवे शास्त्री यांनी मोठ्या विद्वत्तेने ‘ जैनबोधका ’ चे संपादन करू न जैन साहित्यात अत्यंत मोलाची भर घातली आणि जैन समाजास आगमप्रणित मार्ग दाखविण्याचे महनीय कार्य पार पाडण्यात विलोभनीय यश संपादन केले.

धर्मावरील आक्षेपाचे निरसन

‘ जैनबोधका ’ चे तृतीय संपादक ब्र. जीवराज गौतमचंद दोशी यांनी ऑगस्ट १९१६ ते जुलै १९२० पर्यंतचा चार वर्षांच्या काळात मासिकाची परंपरा अगदी उत्तम रीतीने चालविली. या वेळेपर्यंत समाजात ग्रंथप्रकाशनाच्या संस्था बन्याच निघालेल्या असल्याने ‘जैनबोधका’ च्या माध्यमातून ग्रंथाच्या प्रकाशनाची आवश्यकता उरली नव्हती, म्हणून ब्र. जीवराजभाई यांनी आपल्या संपादनकाळात उपनयन संस्कार, व्यंतर देवांची आराधना, सम्मेदशिखर प्रकरण, स्त्रियांनी करावयाची पूजा, अशौच निर्णय, विषम विवाह, मिर विवाह आदी प्रासांगिक स्वरू पाच्या धार्मिक व सामाजिक विषयांच्या चर्चेस विशेष प्राधान्य दिले आणि आगमातुकूल मार्गाचे पोषण करण्यावर खास भर दिला.

विशेष म्हणजे ब्र. जीवराजभाई दोशी यांनी दे. भ. श्री. लाला लजपतराय, बापट शास्त्री आदी अन्यधर्मीय पुढकाच्यांच्या जैन धर्मावरील आक्षेपांचे साधर निरसन करण्याकडे सातत्याने व जबाबदारीच्या जाणिवेने भरपूर लक्ष पुरविले आणि जैन धर्माची योग्य प्रतिमा लोकांपुढे मांडण्याचे प्रशंसनीय कार्य केले.

संस्कृतीवरील आघातांचा प्रतिकार

‘ जैनबोधक ’ चे चतुर्थ धर्मवीर श्री. रावजी सखाराम दोशी यांनी आपली ऑगस्ट १९२० ते ऑगस्ट १९३९ पर्यंतची एकोणीस वर्षाची सुदीर्घ संपादकीय कारकीर्द संस्मरणीय करू न दाखविली. त्यांनी ‘ जैनबोधका ’ च साप्ताहिकात रु पांतर केले. ग्रंथप्रकाशनाच्या कार्याला विशेष चालना दिली आणि धर्मप्रचारावर खास भर दिला. तसेच पं. मक्खनलाल शास्त्री, पं. वंशीधर शास्त्री, पं. जिनदास पाश्वनाथ फडकूले शास्त्री, पं. मोतीचंद गौतमचंद कोठारी, पं. वर्धमान पाश्वनाथ शास्त्री आदी मान्यवर जैन विद्वानांचा संपादनकार्यात सक्रिय सहयोग प्राप्त करू न ‘ जैनबोधका ’ चा भारदस्तपणा वाढविला. शिबीर, जैनधर्मीय लोकांचे आचारस्वातंत्र्य, जैन धर्माच्या तीर्थक्षेत्राची सुरक्षितता आणि जैनधर्मीय साधूंचा मुक्त विहार यांवर विविध ठिकाणी झालेल्या आघातांचा श्री. रावजी सखाराम दोशी यांनी यशस्वीपणे प्रतिकार केला व जैन समाजाचा मार्ग निष्कलंक करण्याचा प्रयत्न केला. याचबरोबर, ध. रावजीभाईंनी प्रतिवर्षी माहितीपूर्ण बृहत् विशेषांक व उपहारग्रंथ काढण्याची प्रथा सुरु करू न ‘ जैनबोधका ’ ची उपयुक्तता मोठ्या प्रमाणावर वाढविली.

धार्मिक शिक्षणाचा प्रचार

‘ जैनबोधका ’ चे पंचम संपादक ख्यातनाम विद्वान पंडित वर्धमान पाश्वनाथ शास्त्री यांनी आपली सन १९३९ ते १९७७ पर्यंतची अडतीस वर्षाची प्रदीर्घ संपादकीय कारकीर्द विविध उपयुक्त उपक्रमांच्या आधारे अगदी अविस्मरणीय करू न दाखविली. याच कारकीर्दीत सन १९४४ साली ‘ जैनबोधका ’ चा हीरक महोत्सव फार मोठ्या प्रमाणात साजरा करण्यात आला आणि त्या वेळेपासून ‘ जैनबोधक ’ हे ‘ श्री. धर्मवीर स्व. रावजी सखराम दोशी स्मारक संघ ’ या खास स्थापन केलेल्या संस्थेचे मुख्यपत्र म्हणून प्रसिद्ध करण्यात येऊ लागले.

पं. वर्धमान शास्त्री यांनी ‘ जैनबोधका ’ ची आगमानुकूल विचारांची दीर्घ परंपरा कायम ठेवून बाल विभाग, महिला विभाग, शंका निरसन विभाग, समाचार विभाग, शास्त्र विभाग आदी नवीन विभाग प्रयत्नपूर्वक सुरु केले; यामुळे त्यांची तीन तपांवरची प्रदीर्घ संपादकीय कारकीर्द जैन नियतकालिकांच्या इतिहासात विशेष उल्लेखनीय व महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

अशा रीतीने ‘ जैनबोधका ’ ची लोकप्रियता, उपयुक्तता व प्रतिष्ठा वाढवून आणि जैन धर्मशिक्षणावर विशेष भर देऊन पं. वर्धमान शास्त्री यांनी अत्यंत स्पृहणीय कार्य केले आहे.

आधुनिकतेचा अंगीकार

पं. वर्धमान शास्त्री यांच्यानंतर ‘ जैन बोधका ’ च्या संपादकत्वाची मुख्य धुरा श्रीमती कुमुदिनीबाई गोविंदजी दोशी या अत्यंत समर्थपणे वाहत आहेत आणि त्यांच्याच संपादकीय कारकीर्दीत ‘ जैनबोधका ’ चा शतकपूर्ती महोत्सव अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने व मोठ्या समारंभपूर्वक व अखिल भारतीय स्तरावर साजरा होत आहे. श्रीमती कुमुदिनीबाई दोशी यांनी ‘ जैनबोधका ’ ची परंपरा व प्रतिष्ठा कायम ठेवून ‘ जैनबोधका ’ ला आधुनिक दृष्टिकोनातून आकर्षकता व आशयघनता प्राप्त करू न देण्याचा यशस्वी प्रयत्न सुरु केला आहे. विशेष म्हणजे महत्त्वपूर्ण कामामध्ये संपादिका श्रीमती कुमुदिनीबाई यांना ‘ जैनबोधका ’ च्या प्रबंधिका व ख्यातनाम समाजनेत्या सौ. शरयूताई दफ्तरी यांचे बहुमोल मार्गदर्शन, ‘ जैनबोधका ’ चे तरुण व कल्पक कार्यकारी संपादकद्वय डॉ. रावसाहेब पाटील व श्री. सुभाष वर्धमान शास्त्री यांचे सक्रिय सहकार्य आणि डॉ. निर्मलकुमार फडकुले, डॉ. जिनेंद्र भोमाज, प्राचार्य सुमेरचंद यांसारख्या सिध्दहस्त व प्रथितयश विद्वानांचे लेखनसाहित्य सातत्याने व तत्परतेने लाभत आहे. अशा उत्साहवर्धक परिस्थितीत ‘ जैनबोधका ’ च्या द्वितीय शकतातील वाटचालीची सुरुवात अतिशय चांगली होत आहे, ही मोठी भाग्याची गोष्ट आहे आणि हे भाग्य उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जावो, अशी सर्वांची अंतःकरणपूर्वक मंगल कामना आहे.

विभाग ३
जैन तीर्थक्षेत्रे, मठ व मंदिरे

- १९) श्रवणबेळगोळ: एक वैशिष्ट्यपूर्ण तीर्थक्षेत्र
- २०) भ. बाहुबली महामूर्ती : जगातील भव्य व उदात्त शिल्पकृती
- २१) श्री गोमटेश्वर महामूर्तीचा महामस्तकाभिषेक महोत्सवः एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक परंपरा
- २२) भ. बाहुबली महामूर्तीची उंची
- २३) चंद्रगिरीवरील चामुंडराय शिला
- २४) समाधिस्थ भट्टरक लक्ष्मीसेन महास्वामी
- २५) करवीरवैभव श्री लक्ष्मीसेन जैन मठ
- २६) श्री लक्ष्मीसेन जैन मठाची प्रागतिक वाटचाल
- २७) शाहूपुरी जैन मंदिराची महनीय कामगिरी

। १९ ।

श्रवणबेळगोळ :

एका वैशिष्ट्यपूर्ण तीर्थक्षेत्र

महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये

भारताच्या विविध भागांत विखुरलेल्या ५०० च्या वर जैन तीर्थक्षेत्रांमध्ये कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ हे सर्वात प्रमुख व निसर्गसुंदर तीर्थक्षेत्र असून प्राचीन काळापासून आजतागायत त्याचे महत्त्व अबाधित राहिले आहे. कर्नाटकातील ऐहोळे, पट्टदकल, बदामी, कोप्पल, लक्कुंडी, मलखेड आदी तीर्थक्षेत्रे काही शतके अतिशय लोकप्रिय व उर्जितावस्थेत होती; पण वाह्य आक्रमण व इतर अनुषंगिक गोष्टी यांमुळे ती हळूहळू काळाच्या उदरात गडप झाली. अशा भीषण परिस्थितीत श्रवणबेळगोळ हे तीर्थक्षेत्र मात्र वाचले एवढेच नव्हे तर त्याचे महत्त्वदेखील सातत्याने टिकून राहिले; म्हणून श्रवणबेळगोळ हे जैनांचे दक्षिण भारतातील सर्वात पवित्र तीर्थक्षेत्र समजाले जाते आणि ते उत्तर भारतामध्ये ‘दक्षिण जैन बद्री’ म्हणजे ‘दक्षिण भारतातील जैनांचे बद्रीनाथ

’ या नावाने ओळखले जाते. अशा या प्राचीन व प्रसिद्ध जैन तीर्थक्षेत्राने आपल्या आजवरच्या प्रदीर्घ व अखंडित इतिहासामध्ये भारताच्या व पर्यायाने जगाच्या संस्कृतीमध्ये साहित्य, वास्तुकला, शिल्पकला आदी कलाकौशल्यविषयक बाबतीत मोलाची भर घातली आहे; म्हणून धार्मिक, नैसर्गिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून श्रवणबेळगोळ या तीर्थक्षेत्राला जगाच्या इतिहासामध्ये एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे.

धार्मिक पावित्र्य

श्रवणबेळगोळचा भाग पुरातन काळापासून ‘कटवप्र’ पर्वत या नावाने ओळखला जात असे आणि हा भाग जैनांचे मोठे पवित्र केंद्रस्थान होते. ‘श्रमण’ म्हणजे जैन साधू व ‘श्रावक’ म्हणजे जैन गृहस्थाश्रमी लोक या ठिकाणी तपाचरण व धर्मसाधना करण्यासाठी येत देहत्याग करण्यात धन्यता मानीत असत. साहजिकच विषूल जैन वस्ती असलेल्या व पवित्र स्थान म्हणून गणल्या गेलेल्या या भागाची ख्याती भारतभर त्या वेळी झाली होती; म्हणून इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकात उत्तर भारतात बारा वर्षांचा भीषण दुष्काळ पडण्याची शक्यता दिसल्याने श्रुतकेन्द्रीपद धारण करणारे श्रेष्ठ जैन मुनी भद्रबाहू आपल्या बारा हजार साधूंच्या विशाल संघासह मगध देशातून प्रयाण करू न ‘कटवप्र’ येथे आले आणि अंतिम कालपर्यंत तिथेच राहिले. भारताचे पहिले सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य हेदेखील जैन मुनी होऊन भद्रबाहूंच्या संघाबरोबर ‘कटवप्र’ येथे आले आणि शेवटची बारा वर्षे तयांनी मुनी अवस्थेत इथे घालविली. श्रमणांच्या मोठ्या प्रभावामुळे या भागाला ‘श्रमणबेळगोळ’ किंवा ‘श्रमणबेळगोळ’ असे नाव पडले आणि चंद्रगुप्त मुनीच्या वास्तव्यमुळे ‘कटवप्र’ पर्वत ‘चंद्रगिरी’ या नावाने ओळखला जाऊ लागला. तेव्हा श्रुतकेन्द्री भद्रबाहू यांची गुंफा, त्यांच्या चरणपादुका जाऊ लागला. तेव्हा श्रुतकेन्द्री भद्रबाहू यांची गुंफा, त्यांच्या चरणपादुका, सम्राट चंद्रगुप्त यांचे मुनी अवस्थेतील वास्तव्य, साधूंचे तपाचरण, श्रावकांची धर्मसाधना आदी गोष्टीमुळे श्रवणबेळगोळला इसवी सनापूर्वीच्या तिसऱ्या शतकापासून तीर्थक्षेत्राचे महत्त्व प्राप्त झाले विध्वगिरी पर्वतावर भगवान बाहुबलीच्या विशालकाय महामूर्तीची प्रतिष्ठापना केल्यापासून श्रवणबेळगोळ क्षेत्राचे महत्त्व सारखे वाढतच गेले; कारण या घटनेपासूनच तीर्थकरपद प्राप्त नसलेल्या भगवान बाहुबलीची पूजा करण्याचा प्रघात मोठ्या

प्रमाणात सुरु झाला आणि डॉंगरमाथ्यावर आच्छादनविरहित अवस्थेत त्यांच्या महामूर्ती रक्षण करण्याच्या नव्या परंपरेचा प्रारंभ झाला. तसेच मध्ययुगीन काळमध्ये श्रवणबेळगोळ येथे 'जैन मठ' या सर्वकष संस्थेची रक्षण करण्यात आली आणि या मठाचे संचालन, धर्मसंवर्धन व तीर्थक्षेत्रक्षण आदी उपयुक्त कार्यासाठी 'पंडिताचार्य चारुकीर्ती' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भट्टारकांची परंपरा सुरु झाली. ही परंपरा अजूनही सुव्यवस्थितपणे चालू आहे. शिवाय श्रवणबेळगोळ येथे मंदिरे, गुंफा, चरणपादुका, मानस्तंभ आदी पवित्र वारस्तुंची संख्या फार मोठी आहे. त्याचप्रमाणे श्रवणबेळगोळ येथील ग्रंथभांडारात जुन्या, दुर्मिळ व पवित्र धर्मग्रंथांच्या हस्तलिखितांचा साठा विपुल प्रमाणात आहे.

नैसर्गिक सौंदर्य

धार्मिक पावित्राप्रमाणेच नैसर्गिक सौंदर्यासाठीदेखील श्रवणबेळगोळ विशेष प्रसिद्ध आहे. चंद्रगिरी व विंध्यगिरी हे दोन पर्वत, त्यांमधील कल्याणी सरोवर, आजूबाजूची लहान - मोठी तळी, सभोवतालची गर्द हिरवीगार नारळाची झाडी आदी बाबीमुळे हे स्थान अतिशय रम्य व आकर्षक झाले आहे; त्यामुळे कित्येक शतकांपासून जैन साधुंना तपाचरणासाठी, लेखकांना साहित्यनिर्मितीसाठी, पंडितांना तत्त्वचिंतनासाठी व भाविकांना धर्माचरणासाठी हे स्थान अतिशय योग्य वाटले असल्यास नवल नाही. निसर्गाचे हे एकत्रित स्वरू पातील वरदान अन्यत्र क्वचितच आढळून येते. साहजिकच तीर्थक्षेत्रांप्रमाणेच अनुपमेय निसर्गरम्य स्थान या दृष्टीनेसुधा श्रवणबेळगोळला खास महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

ऐतिहासिक महत्त्व

प्राचीन काळापासून श्रवणबेळगोळ विविध सम्राट, राजे, मंत्री व सेनापती यांच्याशी घनिष्ठ संबंध आला असल्याने कर्नाटकाच्या इतिहासात श्रवणबेळगोळ मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. प्राचीन काळी भारताचे पहिले सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य यांनी राज्यत्याग केल्यानंतर जैन मुनी म्हणून श्रवणबेळगोळच्या डॉंगरावर बारा वर्षे तपाचरण केले आणि तिथेच सल्लेखनापूर्वक देह ठेवला. त्यांचे नातू सम्राट अशोक हे आपल्या आदरभाव व्यक्त करण्यासाठी श्रवणबेळगोळला आले होते,

अशी समजूत आहे. मध्ययुगीन काळामध्ये गंगवंशीय राजांच्या अमदानीत श्रवणबेळगोळ्ला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आणि होयसल आणि राष्ट्रकृट राजांच्या कारकीर्दीत श्रवणबेळगोळची अतिशय भरभराट झाली. हे सर्व राजे आणि विशेषतः त्यांचे चामुंडराज, गंगराज व हुल्लराज यांसारखे सेनापती व प्रधानमंत्री यांनी अनेक मंदिरे बांधून, मूर्तींची प्रतिष्ठापना करू न, मोठमोठी दाने देऊन आणि विद्वानांना व पंडितांना आश्रय देऊन श्रवणबेळगोळच्या वैभवात भर घातली. एवढेच नव्हे तर तिथेच धर्माचरण करू न क्षेत्राचे महत्त्व वाढविले. याच धर्तीवर महत्त्व निष्ठेने व उदारतापूर्वक टिकविले. स्वातंत्र्योत्तर काळातसुधा कर्नाटक सरकाने श्रवणबेळगोळच्या सर्वांगीण अभिवृद्धीकडे खास लक्ष पुरविले आहे.

इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून समाजजीवनाच्या विविध अंगांविषयीची विपुल, उपयुक्त व विश्वासार्ह माहिती पुरविण्याच्या बाबतीतदेखील श्रवणबेळगोळ्ला विशेष महत्त्व आहे. येथील पुरातन मंदिरे, मूर्ती, गुंफा, पादुका, स्तंभ, मठांसारख्या मोठ्या वास्तू, भित्तिचित्रे आदीच्या साहाय्याने पुरातत्त्वविषयक साधार माहिती मिळते. शिवाय पुरातत्त्वशास्त्रीय पुराव्याबरोबरच शिलालेख, ताम्रपट, मूर्तिलेख, ताडपत्रवरील अगर कागदावरील हस्तलिखित ग्रंथ यांसारखे अत्यंत विश्वसनीय लिखित पुरावेदेखील येथे बरेच मिळतात; म्हणून ऐतिहासिक दृष्ट्याही श्रवणबेळगोळ्ला इतिहासात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

सांस्कृतिक श्रेष्ठत्व

धार्मिक गोष्टीबरोबरच संस्कृती समृद्ध करण्यामध्येसुधा श्रवणबेळगोळने उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. सिध्दांतचक्रवर्ती नेमिचंद्र, प्रभाचंद्र, मल्लिषेण आदी मान्यवर जैन आचार्यांनी तत्त्वज्ञान व विज्ञानविषयक मौलिक ग्रंथरचना करू न आणि महाकवी रन्न, अनंत, बोमण्ण यांसारख्या प्रथितयश कवींनी कानडी भाषेत पुराण व काव्यग्रंथांची निर्मिती करू न प्राकृत व संस्कृत भाषांतील अभिजात साहित्य समृद्ध केले. एवढेच नव्हे तर कानडी भाषेला प्रगल्भ रूप व मानाचे स्थान मिळवून दिले. विध्यगिरी, चंद्रगिरी येथे व गावात आणि आसपासच्या भागात कलाकुसरींनी युक्त अशा अनेक मंदिरांची उभारणी झाल्याने श्रवणबेळगोळ्लना ‘मंदिर नगरी’ चे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. वास्तुकलेचे उत्तम नमुने म्हणून ही मंदिरे मान्यता पावली आहेत. चंद्रगिरीच्या पायथ्याशी असलेल्या जिननाथपूर या गावातील ‘

शांतिनाथ बसती' हे मंदिरे म्हणजे कर्नाटकातील होयसळ वास्तुकलेची उत्कृष्ट कृती समजली जाते. शिवाय त्यागदस्तंभ उभारणी करू न श्रवणबेळ्गोळची शोभा वाढविली आहे. येथील चित्रकादेखील अप्रतिम व अर्थवाही गणली गेली आहे. मूर्तिकलेचे तर सर्वोत्तम नमुने येथे सापडतात. विविध धातूंच्या, पाषाणांच्या व मौलवान खड्यांच्या मनोज्ञ मूर्ती येथे बहुसंख्येने व विविध आकारांत पाहावयास मिळतात आणि अर्थातच शिल्पकलेचा विस्मयावह आविष्कार म्हणजे भगवान बाहुबलीची महामूर्ती होय. जमिनीपासून ४७० फूट उंच असलेल्या विंध्यगिरी पर्वताच्या माथ्यावरील सुळक्यासारख्या वर जाणाऱ्या खडकाळ शिक्षरामधून कोरलेली ५७ फूट उंचीची अखंड पाषाणाची ही महामूर्ती जगातील एक आश्चर्य समजली जाते. ही महामूर्ती केवळ उंच आहे एवढेच नव्हे तर ती अतिशय भावशाली व अत्यंत भद्रपरिणामी म्हणून जगभर प्रसिद्ध आहे. इजिप्ट देशात चार हजार वर्षांपूर्वीच्या काही मूर्ती आहेत; पण त्या चित्ताकर्षक नाहीत; म्हणून या महामूर्तीला जागतिक शिल्पकलेत अनन्यसाधारण स्थान आहे. किंबुना ही भगवान बाहुबलीची महामूर्ती म्हणजे भारतीय संस्कृतीने जगाच्य संस्कृतीला केलेले मोठे योगदान होय. अशा रीतीने सांस्कृतिक क्षेत्रातदेखील श्रवणबेळ्गोळला अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान व महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भगवान बाहुबली महामूर्ती:
जगातील भव्य व उदात्त शिल्पकृती

जगातील ख्यातीचे सांस्कृतिक केंद्र

कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ हे लहानसे गाव जैनांचे दक्षिण भारतातील अतिप्राचीन व प्रमुख तीर्थक्षेत्र व आध्यात्मिक केंद्र असून त्याने गेल्या कित्येक शतकांपासून जगाच्या संस्कृतीमध्ये मोलाची व चिरस्थायी स्वरू पाची भर घातली आहे. भगवान महावीरांच्या आचार्यपरंपरेतील अंतिम श्रुतकेवलीपदधारक श्रेष्ठ धर्मगुरु भद्रबाहू आणि त्यांचे मुनि-शिष्य म्हणून त्यांच्या साधुसंघाबरोबर असलेले भारतातचे पहिले सग्राट चंद्रगुप्त मौर्य यांचे इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकात श्रवणबेळगोळ गावी आगमण झाले. तेहापासून धार्मिक व सांस्कृतिक केंद्र म्हणून उदयास आलेल्या श्रवणबेळगोळी कीर्ती सारखी वाढतच गेली. साधू व साधवी यांचाप्रमाणे सामान्य स्त्री-पुरुषदेखील धर्मसाधनेसाठी इथे दीर्घकाल वास्तव्य करू न व शेवटी सल्लेखना व्रत धारण करू न देहत्याग करण्यात धन्यता मानू लागले. या क्षत्रावरील अखंड आत्मसाधन व ज्ञानोपासना करणाऱ्या पूज्यपाद, प्रभाचंद, श्रीधरदेव, मल्लिषेण यासारख्या अनेक जैन आचार्यांनी तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, विज्ञान, साहित्य आदी क्षेत्रांत मौलिक ग्रथरचना करू न विविध भाषा व वाड्मयप्रकार समृद्धी केले; एवढेच नव्हे तर सर्व जनतेचा जीवनास्तर उंचावण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. अशा प्रथितयश आचार्यांच्या उपदेशाने प्रभावित झालेल्या गंग, राष्ट्रकूट, हायेसल, वडियार आदी राजवंशांतील राजे आणि त्यांचे चामुँडराज, गंगराज व हुलराज यासारखे कर्तवगार सेनापती व प्रमुख मंत्री यांनी मंदिरे, गुंफा, मानस्तंभ आदी धार्मिक वास्तुंची मोठ्या प्रमाणावर पण कलात्मक रीतीने निर्मिती करू न श्रवणबेळगोळला शिल्पकला व वास्तुकला यांच्या क्षेत्रात जागतिक ख्याती मिळवून दिली.

जगातील अद्वितीय शिल्पकृती

अशा कलात्मक निर्मितीपैकी सिध्दान्तचक्रवर्ती नेमिचंद्र या श्रेष्ठ आचार्यापासून स्फूर्ती घेऊन त्यांचे परम शिष्य व गंगराज्याचे प्रधानमंत्री व महाप्रतापी सेनापती चामुंडाराय यांनी इसवी सन १८१ मध्ये निर्माण केलेली भगवान बाहुबली तथा गोमटेश्वर यांची महामूर्ती ही जगातील एक अद्वितीय शिल्पकृती होय. ही भव्य व उदात्त महामूर्ती ही जगातिक शिल्पकलेचा एक अप्रतिम नमुना म्हणून प्रसिद्ध आहे. एवढेच नव्हे तर तिच्या भद्रपरिणामी दर्शनापासून सदैव मिळणाऱ्या आंतरिक समाधानामुळे व शाश्वत जीवनमूल्यांच्या संदेशामुळेदेखील ती विशेष प्रसिद्ध आहे; म्हणून ही विशालकाय व मनोज्ञ महामूर्ती हे जैन संस्कृतीने विश्वसंस्कृतीला दिलेले असाधारण, वैशिष्ट्यपूर्ण योगदान समजले जाते.

आश्चर्यकारी भव्य महामूर्ती

भगवान गोमटेश्वराची ही भव्य महामूर्ती जगातील एक अत्यंत प्रभावी व आश्चर्यजनक मूर्ती होय; कारण ती आकाराने अतिशय विशाल म्हणजे ५७ फूट उंच आहे. तसेच ही महामूर्ती जमिनीपासून ४७० फूट उंच असणाऱ्या विंध्यगिरी पर्वताच्या अगदी माथ्यावर विराजमान झालेली आहे. तिचा अनन्यसाधारण विशाल आकार व तिचे डोंगरमाथ्यावरील आच्छादनविरहित उंच स्थान यांमुळे ही महामूर्ती सुमारे दहा मैलांच्या परिसरातून सहज दृष्टीस पडते. सामान्यतः देवाच्या मूर्तीचे शिल्पकाम एखाद्या सोयीच्या जागी केले जाते आणि नंतर ती मूर्ती विधिपूर्वक मंदिरात स्थापन केली जाते; परंतु विशेष म्हणजे बाहुबलीची महामूर्ती अशा प्रकारे बाहेरु न करवून आणून विंध्यगिरी पर्वतावर उभी केलेली नाही, तर त्या पर्वताच्या माथ्यावरील सुळक्यासारख्या वर जाणाऱ्या खडकाळ शिखरामधून प्रयत्नपूर्वक कोरलेली आहे; कारण इतक्या मोठ्या आकाराचा व प्रचंड वजनाचा शिलाखंड अगर त्यापासून बनविलेली मूर्ती अवघड चढण असलेल्या डोंगराच्या माथ्यावर सुमारे ५०० फूट उंचीपर्यंत वाहून नेणे त्या कालात अगदी अशक्य होते.

विंध्यगिरी पर्वतावरील निमुळ्या शिखराच्या दगडाची अंतर्रचना अत्यंत एकजिनसी अशा सूक्ष्म पाषाणकणांनी झालेली असल्याने आणि हे सर्व पाषाणकण अतीव आकर्षक अशा फिककट भुन्या रंगाचे असल्याने तो नैसर्गिकरीत्या वर आलेला शिखराचा भाग विशेष कल्पक व निष्णात

शिल्पकाराला महामूर्ती बनविण्यासाठी अगदी योग्य वाटला असला पाहिजे. साहजिकच त्या अनामिक व विशालतेचा हव्यास असणाऱ्या शिल्पकाराने आपले सर्व कौशल्य पणास लावून विंध्यगिरी पर्वताच्या शिखरभागातून वर मस्तकापासून खाली पायांपर्यंत क्रमाक्रमाने खोदकाम करू न या महामूर्तीचे शिल्पकाम योजनाबद्द रीतीने पुरे केले. अशा रीतीने बाहुबलीची महामूर्ती विंध्यगिरी पर्वताच्या शिखरभगातून वर मस्तकापासून खाली पायांपर्यंत ऋमात्रैमाने खोदकाम करू न या महामूर्ती शिल्पकाम योजनाबद्द रीतीन पुरे केले. अशा रीतीने गाँगिलीची महामूर्ती विंध्यगिरी पर्वताच्या शिखरामधून प्रत्यक्ष कोरु न काढली असल्याने ती अगदी सजवी व सतेज मूर्ती वाटते; म्हणून जिच्या निर्मितीला एक हजार वर्षे झाना आणि जिला डोंगरावर व उघडयावर असलाने उन, पाऊस, वारा आदीचा मारा सतत सहन करावा लागला, ती महामूर्ती अजूनदेखील अतिशय तुकतुकीत व जणू काही नुकतीच घडविली आहे अशी दिसते.

महापुरुषांच्या सर्व अंगलक्षणांचे दर्शन

ही महामूर्ती डोंगराच्या निमूळता शिखरातून सर्व बाजूंचा नको असलेला खडक काढून टाकल्यानंतर कोरली असल्याने, तिच्या मांडयांच्या वरच्या संपूर्ण शरीराच्या भागाला कसलाही आधार नाही. मांडयां खालील पिंडन्या व पाय हे भाग मात्र मूळच्या खडकातून स्पष्ट दिसतील असे कोरलेले आहेत. साहजिकच महामूर्तीच्या मांडीखालील भागाला मागील बाजूने उजवीकडून व डावीकाढून मूळच्या खडकाचा भक्कम आधार मिळवला आहे. विशेष म्हणजे महामूर्तीच्या या उजवी व डावा बाजूकाडील पायाजवळच्या खडकाच्या भागात मुँग्यांची वारुळे कोरली असून त्यातून कुक्कट-सर्प बाहेर डोकावत लता महामूर्तीच्या दोन्ही बाजूंकडील पिंडन्या व मांडच्या यांना विळळा घालून, हातावर लपेटलेल्या स्थितीत वर चढत जाऊन अगदी दोन्ही खांद्यापर्यंत पोहोचली आहे आणि या माधवी लतेला पुष्कळ पाने असून तिच्या प्रत्येक शाखेच्या वरच्या टोकाला फुलांचाङ्गुबका लागलेला असल्याचे मनोहारी दृश्य दाखविले आहे. शिवाय महामूर्तीचे प्रत्येकी ९ फूट लांब व ४ ॥ फूट रुंद असे दोन्ही विशाल पाय संपूर्ण उमलेल्या पाषाण कमळमध्ये विराजमान झाले आहेत.

अत्यंत भव्य व प्रभावशाली अशी ही गोमट महामूर्ती जैन पद्धतीनुसार तपश्चर्या करायच्या ‘ खड्गासन ’ अवस्थेमध्ये ताठ उभी असून तिचे गुडध्यापर्यंत लांब हात मांडीजवळ

नैसर्गिकरीत्या रिथर अवस्थेत असून हातांची बोटे मांडीच्या किंचित वळविलेली आहेत. तसेच रुंद खांदे, विस्तृत छाती, त्यामानाने बारीक कंबर आणि व्यवस्थित वळणदार असा पाठीचा भाग या बाबी अगदी ठळकपणे नजरेत भरतात. उत्तर दिशेला तोंड करू न ताठ मानेने उभ्या असलेल्या या महामूर्तीचे अत्यंत उदात्त भाव दर्शविणारे मुखमंडल म्हणजे जगातील आजवरच्या शिल्पकृतीमधील एक अलौकिक व विस्मयावह रचना होय. कुरळ्या केसांचे वर्तूळाकार पुंज असलेले विस्तीर्ण मस्तक, विशाल कपाळ, टोकदार नाक, अर्धवट उघडलेले पण विचारमग्न डोळे, नासाग्र दृष्टी, स्पष्ट प्रतीत होणारे सुचारू ओढ, कुदूनही जाणवणारे सौम्य व शांत हास्य, किंचित पुढे आलेली हनुवटी व त्यावरील खळगी, थोडे उंच भासणारे गाल, लांब चाफा असलेले कान आदी सुंदर अवयवांमुळे महामूर्तीचे मुखमंडल अतिशय मनोहारी आणि त्याचवरोबर विशेष उदात्त व प्रसन्नचित्त वाटते. अशा रीतीने दिगंबर अवस्थेतील ही महामूर्ती जैन धर्मप्रणीत मूर्तिशास्त्रविषयक नियमांचे तंतोतंत पालन करू न अत्यंत दक्षतापूर्वक घडविली असल्यामुळे ‘महापुरुषां’ ची सर्व अंगलक्षणे या प्रभावशाली महामूर्तीमध्ये अगदी विशेषत्वाने प्रत्ययास येतात.

श्रेष्ठतम शिल्पकलेतून मानवतेचा संदेश

या प्रकारे शिल्पकलेतील अत्युत्कृष्ट गोष्टीचा दुर्मिळ असा समुच्चय एकत्रित स्वरू पात पाहावयास मिळत असल्याने भगवान बाहुबलीची महामूर्ती ही जगातील आजवरची अत्यंत आश्चर्यजनक शिल्पकृती मानली जाते; परंतु शिल्पकलेतील श्रेष्ठतम कौशल्यांच्या परिपूर्ण आविष्कारांपेक्षा या महामूर्तीपासून सर्व मानवजातीला मिळणारा जीवनमूल्यांचा संदेश अधिक महत्त्वाचा व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ही मूर्ती विशालकाय असली तरी ती अत्यंत बोधक व सूचक आहे. तिच्याकडे पाहिल्याबरोबर ज्याप्रमाणे भव्यता व उदात्तता या गोष्टीचा मनावर तत्काल परिणाम होतो, त्याचप्रमाणे या महामूर्तीच्या विविध लक्षणांचा व भावांचा प्रभावदेखील प्रेक्षकांच्या भाविकांच्या मनावर अगदी प्रकर्षने होतो; म्हणून ही महामूर्ती अतिशय सारगर्भित व अर्थपूर्ण वाटते. या महामूर्तीच्या ‘कायोत्सर्ग’ अगर ‘खडगासन’ अवस्थेतील ताठ उभे राहण्याच्या पद्धतीमुळे ‘आत्मसंयम’ व ‘आत्मविश्वास’ हे भाव प्रकट होतात. मूर्तीच्या

चेहन्यावरील दयाशील व सौम्य हास्यामुळे संपूर्ण आंतरिक समाधानाची व सर्व प्राणिमात्रांवरील सहानुभुतीची भावना प्रतीत होते. मूर्तीच्या नग्नावस्थेतील आकृतीमुळे संपूर्ण त्यागवृत्ती व जगापासूनची पराड्मुखवृत्ती विशेषत्वाने जाणवते आणि मूर्तीच्या बृहत् आकारामुळे भगवान बाहुबलीचे मोठेपण जसे प्रत्ययास येते, तसेच त्यांनी दाखविलेला तपश्चर्येचा मार्ग अनुसरु न आपणदेखील मोठे होऊ शकू अशी आशा बघणाऱ्यांच्या मनात सहज निर्माण होते. एकूण या महामूर्तीच्या वीतराग मुद्रेचा व भव्य आकाराचा कुणाच्याही मनावर कायमचा ठसा उटून शुभ भावांची निर्मिती झाल्याखेरीज राहत नाही. विशेष म्हणजे धर्मग्रंथांच्या वाचनाने निर्माण होणारे भद्र केवळ या महामूर्तीच्या दर्शनाने उत्पन्न होतात व मनावर बिंबतात.

विशालता, सौंदर्य, कला व अलौकिकता यांचा आश्चर्यकारी संगम

अशा प्रकारे भगवान बाहुबलीची महामूर्ती अतिशय भव्य व उदात्त असल्याने आणि तिच्या दर्शनाने अलौकिकत्वाच्या व पवित्रतेच्या भावना उचंबळून येत असल्याने तिच्यावर, इतर मूर्तीप्रमाणे दक्षिण भारतातील कट्टर मुसलमान मूर्तिभंजक त्या हेतून येऊनसुध्दा कसलाही प्रहार करू शकले नाहीत. महामूर्तीच्या भद्र परिमाणनिर्मितीचा हा अगदी समर्पक पुरावा होय. अशा पवित्र व शांत भावनिर्मितीचा प्रत्यक्ष अनुभव अनेक कलाकारांनी, साहित्यिकांनी व सामान्य जनांनी घेऊन तो शब्दबध्द केला आहे. या संदर्भात कन्नड महाकवी बोमण्ण यांचे विचार श्रवणबेळगोळच्या एका शिलालेखात उत्कीर्ण केले आहेत. ते म्हणतात, ‘ जेव्हा एखादी मूर्ती अत्यंत विशाल असते, त्या वेळी तिच्यामध्ये सौंदर्य असत नाही आणि जेव्हा विशालता व सौंदर्य यांचा मिलाफ झालेला मिळतो, तेव्हा तिथे कला व अलौकिकता असत नाही; पण गोमटेश्वराच्या मूर्तीमध्ये मात्र विशालता, सौंदर्य, कला व अलौकिकता यांचे सुरेख संमिश्रण इ ालेले आढळून येते. म्हणूनच हिंदू, मुसलमान, खिश्चन किंवा तर कोणत्याही धर्माचे लोक जेव्हा इथे येतात, तेव्हा ते भगवान गोमटेश्वरापुढे नेहमी मुग्ध व नतमस्तक होतात. ’ याचे अनेक दाखले आपणास पाहावयास मिळतात. इसवी सन १७९९ मध्ये ब्रिटिशांचे थोर सेनापती वर ऑर्थर वेलस्ली श्रीरंगपट्टणाच्या मोहिमेवर सैन्यासह जात असताना या महामूर्तीसंबंधीची माहिती मिळाल्याने मुद्दाम श्रवणबेळगोळला आले आणि ती महामूर्ती पाहिल्याबरोबर डोक्यावरची हॅट काढून

नतमस्तक होऊन ‘ओ ! माय गॉड !’ असे उत्स्फुर्त उद्गार काढले. पुढे सर वेलस्ती यांनी विंध्यगिरी पर्वताची साफसफाई करवून घेऊन क्षेत्राकडे विशेष लक्ष पुरविले.

अगदी अलीकडील काळात म्हणजे दिनांक ५ सप्टेंबर, १९५१ रोजी थोर विचारवंत, विश्वपर्यटक व भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ही महामूर्ती पाहिल्यावर ‘मैं आज यहाँ आया और इस आश्चर्जनक मूर्ति को देखा और प्रसन्न हुआ।’ असे आपल्या मनातील भाव तेथील अभ्यागतांच्या पुस्तिकेत व्यक्त केले. याच पुस्तिकेत राजर्षी पंडित पुरुषोत्तमदास टंडन यांनी ‘इस मूर्ति की विशालता मे जो सापेक्षता दिखायी देती है, वह अद्भुत कौशल्य का उदाहरण है। मौखिक आकृति में कला और त्याग का समन्वय है। संपूर्ण मूर्ति में अद्भुत कल्पना प्रदर्शित होती है।’ असा अभिप्राय दिला आहे. तसेच महामूर्तीची कलात्मक गुणवत्ता, प्रमाणबद्धता, परिणामकारकता, भव्यता, उदात्तता आदीसंबंधीची आपली अभ्यासावर आधारलेली मते डॉ. हेन्रिच डिस्मर, डॉ. ए. एल. बाशम, डॉ. व्हिन्सेंट स्मिथ, डॉ. फर्ग्युसन, डॉ. पर्सी ब्राऊन, डॉ. आनंद कुमारस्वामी, डॉ. शिवराममूर्ती यांसारख्या तत्त्वज्ञान, इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र या क्षेत्रांतील थोर अधिकारी विद्वानांनी आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथांतून मांडली आहेत.

शिल्पकार व निर्माते यांना आदरांजली

साहजिकच जगातले एक आश्चर्य समजल्या गेलेल्या या बाहुबली महामूर्तीकडे पाहिल्यावर ही अद्वितीय मूर्ती घडविणाऱ्या शिल्पकाराबद्दल आणि या अलौकिक मूर्तीची निर्मिती करू न जैन पुराणातील बाहुबलीच्या वर्णनाता प्रत्यक्ष रूप देणाऱ्या गंगराज्याचे सेनापती व प्रधानमंत्री वीर चामुंडराय यांजबद्दल प्रत्येकाच्या मनात अतीव आदाराची भावना निर्माण होते; पण दुर्देवाने या महान शिल्पकाराच्या नावाचा उल्लेख मात्र अधिकृतपणे कुठेही आढळत नाही. सामान्यतः जनश्रुंतीच्या आधारे ‘अरिष्टनेमी’ नावाच्या शिल्पकाराची की कृती आहे असे मानले जाते आणि हे अरिष्टनेमी जैन साधू होते, अशीही एक समजूत आहे.

मराठी भाषेतील आद्य शिलालेख

कर्नाटकातील या महामूर्तीचा महाराष्ट्राशी फार घनिष्ठ संबंध आहे; कारण या महामूर्तीच्या डाव्या पायाच्या मागील बाजूच्या आधारभूत असलेल्या पाषाणावर अगदी स्पष्टपणे दिसणारे मराठी भाषेतील ‘श्री चामुळण्डराये करवियले’ व ‘श्री गंगराजे सुत्ताले करवियले’ असे दोन शिलालेख कोरलेले आहेत. हे शिलालेख मराठी भाषेतील उपलब्ध शिलालेखांमध्ये सर्वात जुने शिलालेख असल्याने आणि त्यांमध्ये मराठी वाक्यांचा उपयोग केला गेला असल्याने या शिलालेखांना इतिहासाच्या व भाषेच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. महाराष्ट्रातील भाविक लोक मोळ्या संख्येने व सातत्याने या महामूर्तीच्या दर्शनाला जात असले पाहिजेत व त्यांना तिथे मानाचे स्थान असले पाहिजे, असे या शिलालेखांवरु न दिसून येते.

या जगातील भव्य व उदात्त अशा या भगवान बाहुबली महामूर्तीचा सहस्राब्दी प्रतिष्ठापना महोत्सव व महामस्तकाभिषेक रविवार दिनांक २२ फेब्रुवारी, १९८१ रोजी धार्मिक विविधपूर्वक अत्यंत वैभवाने करण्यात आला. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे भारताच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिराजी गांधी यांनी शनिवार दि. २१ फेब्रुवारी रोजी अगत्यपूर्वक या परमपावन स्थळी येऊन हेलीकॉप्टरमधून भगवान गोमटेश्वरावर पुष्पवृष्टी केली व या प्रसंगी भरलेल्या विराट सभेत भावपूर्ण शब्दांत आपली आदरांजली वाहिली. बरोबर आणलेले खास चांदीचे श्रीफळ भगवंताच्या चरणी वाहण्यास स्वरितश्री चारुकीर्ती भट्टारकांकडे सुपूर्त केले. यासंबंधीचे विस्तृत वृत्त अन्यत्र आले आहेच.

| २१ |

श्री गोमटेश्वर महामूर्तीचा

महामस्तकाभिषेक महोत्सव:

एक महत्त्वपूर्ण सामजिक परंपरा

महामस्तकाभिषेकाची सुरुवात

कर्नाटकातील तळकाड्या गंग राज्याचे प्रभावी सेनापती व प्रधान मंत्री चामुळराय हे जैन धर्माचे गाढे अभ्यासक, श्रेष्ठ लेखक व निःसीम उपासक होते. जैन धर्मावरील आपल्या नितांत

निष्ठेला मूर्त व स्थायी स्वरू प देण्यासाठी वीरमार्तड चामुंडराय यांनी आपल्या राज्यातील अप्रतिम निसर्गसौंदर्याने नटलेल्या, श्रुतकेवळी भद्रबाहू व सम्राट चंद्रगुप्त यांच्या वास्तव्याने पुनीत झाल्यामुळे ऐतिहासिक व धार्मिक महत्त्व प्राप्त झालेल्या आणि शोकडो वर्षापासून जैन साधू, साध्वी, श्रावक व श्राविका यांनी अविरतपणे केलेल्या धर्मसाधना व ज्ञानसाधना यांमुळे पवित्र क्षेत्र व विद्यापीठ - केंद्र म्हणून दक्षिण भारतात विशेष मानाचे स्थान असलेल्या श्रवणबेळगोळ येथील विंध्यगिरी पर्वताच्या माथ्यावर अत्यंत परिश्रम व कुशल आयोजन करू न भगवान बाहुबलीची भव्य व मनोज्ञ महामूर्ती निर्माण केली; एवढेच नव्हे तर त्या उत्तुंग व अद्वितीय महामूर्तीचा ‘प्रतिष्ठापना महोत्सव’ देखील जैनशास्त्रप्रणीत विधीनुसार व स्वतः च्या श्रेष्ठ इतमामाला साजल अशा मोठ्या थाटामाटात रविवार दिनांक १३ मार्च, १८९ रोजी साजरा केला. या प्रतिष्ठापना महोत्सवाचा प्रमुख भाग म्हणून बाहुबली महामूर्तीचा ‘पंचामृत - अभिषेक’ यजमानपद भूषविणाऱ्या चामुंडरायांनी अतिशय वैभवशाली स्वरू पात केला. महामूर्तीच्या असाधारण उंचीमुळे नेहमीपेक्षा वेगळ्या वाटणाऱ्या पण विधिपालनपूर्वक केलेल्या या ‘पंचामृत अभिषेका’ ला विशेषतासूचक असे ‘मस्तकाभिषेक’ हे नामाभिधान प्राप्त झाले. पर्वताच्या अग्रभागी असलेल्या, सर्व बाजूंनी बहुंशी कसलाही आधार नसलेल्या व आकाशात आवरण नसलेल्या या अभूतपूर्व महामूर्तीचा ‘मस्तकाभिषेक’ समारंभ साजरा करणे अत्यंत खर्चाचे व त्रासाचे काम होते; म्हणून पुढील काळात हा वैशिष्ट्यपूर्ण पण अवघड असणारा ‘मस्तकाभिषेक’ समारंभ सामान्यतः दहा ते पंधरा वर्षांच्या कालांतराने आणि आकाशातील ग्रहांच्या विशिष्ट युतीच्या अनुरोधाने ठरविलेल्या मुहूर्तावर साजरा करण्याची प्रथा रु ढ झाली. साहजिकच अनेक वर्षांनंतर मोठ्या प्रमाणात व विशाल जनसमुदायाच्या उपरिथीत अतीव धर्मनिष्ठेने साजरा होणाऱ्या आणि अमाप द्रव्यवळ व मनुष्यवळ लागणाऱ्या या ‘मस्तकाभिषेक’ समारंभाला ‘महामस्तकाभिषेक महोत्सव’ असे संबोध्यात येऊ लागले.

महामस्तकाभिषेकाचे विधी

‘ महामस्तकाभिषेक महोत्सव ’ सामान्यतः एक महिना चालू असतो. महामस्तकाभिषेकाच्या प्रमुख दिवसाच्या आधी पंधरा दिवस व नंतर पंधरा दिवस असा हा महोत्सवाच्या कालावधी साधारणपणे मुक्र केलेला असतो. महोत्सवाच्या पहिल्या पंधरवाड्यात महाशांतीहोम, गणधरवलयविधान, कलिकुंडयंत्राराधना, ऋषिमंडलयंत्राराधना, पंचकल्याण पूजा आदी धार्मिक समारंभ सामूहिक स्वरू पात व मोठ्या प्रमाणावर साजरे करण्यात येतात. महोत्सवाच्या प्रमुख दिवशी महामस्तकाभिषेक समारंभ अत्यंत भव्य स्वरू पात व मोठ्या प्रमाणावर साजरे करण्यात येतात. महोत्सवाच्या प्रमुख दिवशी महामस्तकाभिषेक समारंभ अत्यंत भव्य स्वरू पात आणि मान्यवर व्यक्तीच्या व विराट जनसमुदायाच्या उपस्थितीत साजरा केला जातो. महोत्सवाच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात मस्तकाभिषेक व पूजा समारंभ विविध भट्टारक पीठे, मंदिरे व संरथा यांच्या वतीने विशेष उत्साहाने व विशाल स्वरू पात साजरे करण्यात येतात. शेवटच्या दिवशी एका खास मस्तकाभिषेक समारंभाने या महोत्सवाची समाप्ती करण्यात येते. महोत्सवाच्या कालावधीत होणारे हे सर्व धार्मिक विधी व समारंभ श्रवणबेळगोळच्या जैन मठाचे भट्टारक पंडिताचार्य श्री चारुकीर्ती महास्वामी यांच्या अधिपत्याखाली व त्यांच्या मार्गदर्शनानुसार साजरे केले जातात. महामस्तकाभिषेकाच्या दिवशी भगवान बाहुबली महामूर्तीच्या समोरील प्रांगणात भाताच्या लोंब्यांचे आच्छादन घातले जाते आणि त्यावर १००८ कलश व्यवस्थित रीतीने रांगा करू न मांडून जातात. पवित्र जलाने भरलेल्या व सुशोभित केलेल्या प्रत्येक कलशावर आंब्याच्या पानांमध्ये नारळ ठेवला जातो व पवित्र रंगीत दोऱ्याने वेष्टण केले जाते. साहजिकच या स्वरू पात मांडलेल्या १००८ कलशांचे दृश्य फार मनोरम दिसते. या १००८ जलकलशांपैकी १०० कलशांचा अभिषेक प्रथम करण्यात येतो, १०३ कलशांचा अभिषेक काही वेळानंतर करण्यात येतो आणि राहिलेल्या ५ कलशांचा अभिषेक शेवटी करण्यात येतो. जलाभिषेकानंतर इक्षुरस, तूप, दूध, दही, केशार, चंदन आदीचा अभिषेक केला जातो आणि नेहमीच्या वस्तूबरोबरच सोन्याचांदीची फुले व नाणी यांनी मूर्तीची पूजा केली जाते.

महामस्तकाभिषेकाच्या दिवशी सकाळी ९ वाजता प्रासंगिक जलाभिषेकाला सुरुवात होते आणि दुपारी १ वाजता इक्षुरस, दूध आदी द्रव्यांच्या प्रमुख अभिषेकाला प्रारंभ होतो. हा अभिषेकविधी साधारणपणे तीन तास चालल्यानंतर केशारी गंधाभिषेक केला जातो आणि शेवटी पुष्पवृष्टी होऊन सायंकाळी ५ च्या सुमारास महामस्तकाभिषेक समारंभाची सांगता होते.

हा महामस्तकाभिषेक विधी व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी शेकडो जैन उपाध्याय व श्रावक यांचे सहकार्य घेतले जाते; तसेच अभिषेक करण्यासाठी महामूर्तीच्या मागे दोन्ही बाजूंनी पायऱ्यांवरु न चढून जाता येण्यासारखे विस्तीर्ण लाकडी मचाण बांधले जाते. या मचाणावरु न व दोन्ही बाजूंच्या पायऱ्यांवरु न सुशोभित कलशातील जल, इक्खुरस, तूप, दूध, केशर आदी द्रव्यांचा मनोज्ञ महामूर्तीच्या विविध भागांवर अभिषेक करण्यात येतो. हे रमणीय, आल्हादक व भव्य दृश्य पाहून लाखो उपस्थितांच्या धर्मभावना उचंबळून येतात व साहजिकच त्यांच्या मुखातून ‘भगवान बाहुबली की जय, ’ ‘गोमटेश्वर भगवान की जय, ’ ‘जय, जय’ असे भावपूर्ण उद्गार वारंवार निघतात. अशा अपूर्व समारंभाला उपस्थित राहावयास मिळाले म्हणून कृतकृत्य झाल्याचे आंतरिक समाधान प्रत्येक व्यक्तीच्या चेहऱ्यावर दिसत असल्यास नवल नाही.

महामस्तकाभिषेकाचा इतिहास

प्रस्तुत गोमटेश्वर महामूर्तीचा पहिला महामस्तकाभिषेक रविवार, दिनांक १३ मार्च, १८१ रोजी संपन्न झाला. तेहापासून दर ९० ते १५ वर्षांच्या कालावधीनंतर महामस्तकाभिषेक करावयाची परंपरा आजतागायत चाजू आहे. परंतु अशा महामस्तकाभिषेकांची व्यवस्थित रीतीने नोंद करु न ठेवण्याची प्रथा नसल्याने १९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत झालेल्या महामस्तकाभिषेक समारंभापैकी खालील दिलेल्या साली पार पडलेल्या समारंभांचीच अधिकृत माहिती आणि तीही अगदी त्रोटक स्वरु पात मिळते.

१) इ. स. १३१८: महामस्तकाभिषेकाचा हा सर्वात जुना लिखित उल्लेख श्रवणबेळ्गोळ येथील क्र २५४ च्या शिलालेखात आढळून येतो. त्याच शिलालेखात एका पंडिताने सात वेळा असा महामस्तकाभिषेक केला अशी माहिती दिलेली आहे.

२) इ. स. १६१२ : श्रीमान शांती वर्णी यांनी १६१२ साली महामस्तकाभिषेक केला, असा कवी पंचबाण यांनी उल्लेख केला आहे.

३) इ. स. १६५९: म्हैसूरचे राजे श्री. दोड्ह देवराज वडियार बहादूर यांनी हा महामस्तकाभिषेक केला.

४) इ. स. १६७७: म्हैसूरचे राजे श्री. चिक्क देवराज वडियार यांचे मंत्री श्री विशालाक्ष पंडित यांनी हा महामस्तकाभिषेक केला, असा उल्लेख अनंत कवी यांनी केला आहे.

५) इ. स. १८००: म्हैसूरचे राजे श्री. कृष्णराव वडियार (तिसरे) यांनी हा महामस्तकाभिषेक केला.

६) इ. स. १८२५: म्हैसूरचे राजे श्री. कृष्णराज वडियार (तिसरे) यांनी हा महामस्तकाभिषेक केला असा उल्लेख पंडित शांतिराज यांनी केला आहे.

७) इ. स. १८४७: श्रवणबेळगोळ येथील नं. २२३ च्या शिलालेखात या महामस्तकाभिषेकाचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

८) इ. स. १८७१: कॅटन जे. एस. एम. मॅकेञ्जी यांनी 'इंडियन अॅन्टिकवेरी' या नियतकालिकाच्या १८७३ सालच्या मे महिन्याच्या अंकात जून १८७१ मध्ये महामस्तकाभिषेक झाला होता असे म्हटले आहे.

९) इ. स. १८८७: कोल्हापूरच्या मठाचे महास्वामी श्री लक्ष्मीसेन महाराज यांनी दि. १४ मार्च, १८८७ रोजी महामस्तकाभिषेक अतिशय भव्य प्रमाणात साजरा केला व त्यासाठी ३०,००० रुपये खर्च केले, अशी नोंद आहे. या समारंभाचा सविस्तर वृत्तान्त 'हार्वेस्ट फील्ड' या नियतकालिकाच्या मे १८८७ च्या अंकात आला असून तो 'एपिग्राफिया कर्नाटिका' या ग्रंथाच्या दुसऱ्या खंडात उद्धृत करण्यात आला आहे. तसेच या प्रसंगी श्री लक्ष्मीसेन भट्टारक महास्वामी यांनी सुवर्ण व रजत पुष्पांबरोबरच नऊ तळेची मौल्यवान माणके व चांदीचे नगद ५०० रुपये समर्पण करू न महामस्तकाभिषेक ची सांगता केली, असा उल्लेख आहे.

१०) इ. स. १९००: 'इंडियन अॅन्टिकवेरी' या नियतकालिकात या महामस्तकाभिषेकाचा उल्लेख आहे.

विसाव्या शतकातील महामस्तकाभिषेक

विसाव्या शतकात झालेल्या महामस्तकाभिषेक समारंभांची एकत्रित स्वरू पातील विस्तृत माहितीदेखील कुठेही उपलब्ध नाही; परंतु विविध नियतकालिकांतून विखुरलेल्या स्वरू पात थोडीफार माहिती मिळते. त्यांच्या आधारे या शतकात १९१०, १९२५, १९४०, १९५३, व १९६७ साली साजन्या झालेल्या व १९८१ साली साजन्या होणाऱ्या अशा सहा महामस्तकाभिषेक महोत्सवांची महत्त्वाची माहिती खाली दिली आहे.

१) दिनांक ३० मार्च, १९७० : म्हैसूरचे महाराजे श्री. कृष्णराजेन्द्र वडियार यांच्या उपस्थितीत दि. ३० मार्च, १९७० रोजी महामस्तकाभिषेक समारंभ संपन्न झाला व त्यांनी गोमटेश्वराची पूजा केली.

या दिवशी कबुतरातर्फ संदेश पाठविण्याची एक गमतीची घटना घडली. महामस्तकाभिषेकाला सुरुवात झाल्याचा संदेश असलेली चिठ्ठी पत्रकार श्री. जी. एम. एडवर्ड्स् यांनी एका कबुतराच्या पायाला बांधली व हे कबुतर उडत जाऊन ३ तास ४० मिनिटांनी मद्रास शहरातील ‘मद्रास मेल’ या वर्तमानपत्राच्या ऑफिसात जाऊन बरोबर पोहोचले. अशा रीतीने महामस्तकाभिषेकाचा पहिला हवाई संदेश देण्यात आला.

विशेष म्हणजे सामाजिक दृष्ट्या हा महोत्सव अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरला. या प्रसंगी जैनांचे थोर व पुरोगामी नेते मुंबईचे शेठ माणिकचंद हिराचंद जव्हेरी व ब्रह्मचारी शीतलप्रसादजी यांच्या कुशल मार्गदर्शनाखाली ‘अखिल भारतीय दिगंबर जैन महासभे’ चे खास अधिवेशन प्रथमच मोठ्या प्रमाणावर भरविण्यात आले होते. या अधिवेशनात जैन विद्यार्थ्यांनी धार्मिक शिक्षणाबरोबरच आधुनिक इंग्रजी शिक्षण द्यावे व त्यासाठी खास बोर्डिंगांची स्थापना करावी, अशा आशयाचा व्रतिकारी स्वरू पाचा ठराव करण्यात आला. याचा योग्य तो परिणाम होऊन भारतातील विविध प्रमुख शहरी जैन विद्यार्थीवस्तिगृहे सुरु करण्यात आली. साहजिकच या महामस्तकाभिषेकामुळे सामाजिक परिवर्तनाला चालना मिळाली.